

TERMÉS

Kölesér várától a szalontai Toldi-kúriáig

Meglehetősen részletességgel ismerjük a Bocskai fejedelem által hadászati, honvédelmi céllal tájainkra rendelt hajdúk érdemeit, a kezdeti félszázad történiáját. Azonban a hajdúkérdés kutatási s a helytörténészek – furcsa módon – kevés figyelmet fordítottak ama kérdés megvitatására, milyen okok készítették az eredetileg Kölesér várába telepített harcosok átköltözését Szalontára, és miért éppen a Toldi-család possessióját választották a megannyi fölperzselt, elpusztított település közül. A következőkben ennek az okát kívánom föltárni, alapozva a hajdú-problematika eddigi kutatási eredményeire.

A későbbiek megértéséhez szükségesnek ítélem a szóban forgó két település Kölesér és Szalonta kialakulásának, kezdeti történetének bemutatását.

Kölesér

A törökidő előtt Bihar vármegye délnyugati része a Fekete-Körös vízrendszerével függött össze. Felső folyásán ebből szakadt ki a Kölesér és a Gyepes ér, amelyek lápok, mocsarak megtermékenyítése után közel száz kilométernyi kacsaringóval az anyafolyóba tértek vissza. A vízenyős terület a magas törzsű mocsártölgyeknek, a síkság pedig a bükknek volt az életeleme. A végeláthatatlan, összefüggő erdők „gyarakjain”, irtásain, valamint a némileg kimagasló szigeteken 22 kisbirtokosi település sorakozott, egymástól 3-5, esetleg 10 kilométernyi távolságra.¹ Közülük Kölesér mezőváros emelkedett a legnagyobb tekintélyre, amely – falakkal megerősített helyén – „az ősi Bihari várspánságnak szívét képezte. (...) Fölsénynek bélyegét rányomta Bihar megye egész déli részére, mind, mind egyházi tekintetben A megye említett harmada még a XVI. század végén is a helységről köleséri területnek neveztetett. (...) A polgári felosztást nyomon követte az egyházi, felállítván a köleséri főesperesi kerületet.”² Ezzel együtt járt egy tágas téglatemplom s a káptalani iskola emelése, amit több hasznos és rangos épület követett, hiszen csakhamar királyi vendégek szálltak meg falai között. Említsük meg IV. (Kun) László királyt majd feleségét, Anjou Izabella Erzsébetet, aki itt lelt ideiglenes otthonra (1282). Két és egyharmad század múltán, 1514 májusában az ellentétes társadalmi osztályhoz tartozóknak Dózsa meztlábás hadainak lett a gyülekező helye, akik innen indultak Arad, Lippa, Solymos, Csanád megtámadására.

Egy emberöltőnyi idő múltán, 1548 tavaszán Erdély és kapcsolt részeinek rendjei Kölesér várában tartották országgyűlésüket, amelyen Erdély kormányzója, Várad püspöke, fráter György is részt vett. Feltételezhető Zápolya János özvegyének, Izabella királynénak a jelenléte is.³ Jó néhány lelkészét, tanítóját név szerint ismerjük, sőt azt is tudjuk, hogy középfokú scholájából Paulus de Kellesér (1444) és Franciscus de Keresér (1488) a bécsi katolikus univerzitás peregrinus diákja volt.⁴

Gazdasági súlya központi helyzetéből adódott, ami vásárainak látogatottságán, az árucserének élénkségén volt lemérhető. Ez természetes következménye ama ténynek, hogy a Váradot Araddal összekötő út Köleséren haladt át, amit itt keresztezett a Hármaskörös mentéről Belényes irányába vivő, Gyulát érintő, másik fontos útvonal.

Kölesérnek a XIII. századtól a XVI. századig elért egyházi, közigazgatási és kulturális jelentőségéhez nem mérhető az Erdőhátság egyetlen települése sem. A kisebbek sorából – tárgykörünkbe tartozásánál fogva – Szalontát emeljük vizsgálódásunk fényébe.

¹ Jakó Zsigmond: Bihar vármegye a török pusztítás előtt. Bp. 1940.

² Bunyitai Vincze: A várad püspökség egyházai. III. Nv. 1884. 466-467. old.

³ I. m. 469. old.

⁴ Tonk Sándor: Erdélyiek egyetemjárása a középkorban. Bukarest. 1979. 228., 310. old.

Szalonta

Neve Zolunta alakban először II. András király egyik, 1214-ben kelt adománylevelében tűnik fel. A királyi család birtoka, de egy szűk századnyi időre az egyházhoz kerül. Tőle visszaszáll Károly Róbert tulajdonába, aki Lemenchei István fiának, Bertalannak adományozza. Ettől kezdve örökösödés vagy adományozás révén közösbirtokos családoké. 1398-ban a kiterjedt Toldi-família egyik ága szerzi meg, amely megkülönböztető nevét helységünkről kapja.

Lakóinak számára két hiteles összeírás alapján következtethetünk. 1337-ben Szalonta katolikus papja évi 8 garas pápai tized megfizetésére köteleztetik, míg Kölesér plébánosa 35 garasra.⁵ Kétszázötvenöt évvel későbből pontosabb adattal rendelkezünk. 1552-ben I. Ferdinánd király elrendeli Bihar vármegye portáinak összeírását. Eszerint Szalontán Toldi Mihály 7 és fél, Toldi Miklós 6 portának a birtokosa, míg Köleséren a váradi püspökségnek 117 portáját jegyzik föl. A használatos kulcs szerint átszámítva Szalontán körülbelül 54 igás jószággal rendelkező jobbágy él, családtagokkal együtt megközelítően 324 személy; Köleséren kilencszer-tíz-szer ennyien, azaz 2800–3000 lélek, a legszegényebekben, a miserabiliseken kívül.⁶

Az Erdőhátság népét éppen ezekben az években éri el a Németországból kiinduló eszmei áramlat, a reformáció. A Lippáról származó Kristók diák ékesszólása Kölesér lakóinak jórészt a protestantizmus pártjára állítja, 1552-ben pedig már Szalonta és Tenke is az új vallás hívévé szegődik, ide értve a birtokos Toldi-családot is.⁷

A XVI. század utolsó harmadában már-árgazdasági fellendülés köszönt a Kölesér mente népére, amikor dolgos életünket labló, portyázó csapatok zavarják meg, akik 1566-ban elfoglalták Gyula várát, ahonnan gyors lovaikon pár óra alatt elérik Jenőt, Sarkadot, Kölesért. 1573-ban népes sereggel pusztítják végig a Fekete-Körös völgyét, Belényesig eljutva. A közbeeső települések népét kirabolják, foglyokat ejtenek.

Ez a tapasztalat indította Toldi Mihályt és Miklóst arra, hogy udvarházuk közvetlen környékét földhányással és vizesárokkaal vegyék körül. Hasonlóan cselekedett Kölesér mezőváros népe is, akiket már századok óta várul és a névadó patak vize védett, de erősségét, biztonságát ezek után minden eszakkal fokozniuk kellett.

A vidék lakossága alig tér magához, amikor az említettnél is pusztítóbb veszedelem szakad rájuk. Az oszmánok legközelebbi céljuknak Várad megszerzését tekintették. Musztafa pasa 1598-ban hatalmas erővel támad, de a védők ellenállnak és győznek. Ekkor a megalázott sereg – szegedi és gyulai szállására visszavonulóban – az útjába eső helyiségeket lángba borítja, lakóit megöli vagy rabszíjra fűzi. Erdőhátság, Szalonta, Pata, Pánt, Répáskeszi, Kéza, Mezőpanasz, Mezőgyarak, Kis- és Nagyvásári, Bagos, Sziltarcsa, Vémer és a többi, összesen 22 falu teljesen elpusztul, a gazdag mezővárossal, Kölesérral egyetemben. Az életben maradtak az áthatolhatatlan erdőkben s a mocsarak szigetein kerestek menedéket. A férfiak közül számosan hajdúknak vagy zsoldos katonáknak álltak.

A hajdúk Bocskai István hűségében

A hajdúkérdés kutatója és egyik legjobb ismerője szerint „a hajdúk ebben az időben főleg a szabolcsi, bihari részeken a török hódoltság és Erdély között fekvő, senki földjének mondható területen csoportosultak, (...) az elpusztult falvak romjai között tanyáztak, várva a történelem jeladását”.⁸

Ez történhetett Dél-Biharban a Gyepes és Kölesér közötti térségben is, amit az irányító hatalom erőtlensége és bizonytalansága mindenképpen elősegített. Az előzőekben említett 22 helység munkabíró férfiai „beültek a pusztuló falvakba, de nem álltak jobbágyterhek alá. Évekre is megtanyáztak egy-egy faluban, de a fegyvert nem tették le, s amikor hadi vállalko-

⁵ Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Bp. 1966. 636., 665. old.

⁶ *Conscriptio Comitatus Bihariensis. Anno 1552.* – A Bécsben őrzött eredetinek hiteles másolata a nagyszalontai Arany János Emlékmúzeumban. – Az egy portán élők számának meghatározásához fölhasználtam Markó László Általános történelmi fogalomgyűjtemény. (Bp. 1992.) és *Mezősi Károly: Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében* (Nv. 1943.) című monográfiáit. Ezek szerint egy adózó porta 4 jobbágyháztartással azonos; a családokat átlagosan 6 tagúnak tekintetem.

⁷ *Rozvány György: Nagy-Szalonta történelme.* I. Gyula. 1870. 14. old.

⁸ *Rácz István: A hajdúság története.* Bp. 1957. 15-16. old.

zásra hívták őket kapitányaik, megalkudtak, és kezet adtak”.⁹ Sajnálatos, hogy az Erdőhátság szabad hajdúkká lett lakóiról egyetlen korabeli följegyzés sem maradt reánk. Nem tudjuk, hogy 1598 és 1604 között, azaz hat éven át Kölesér vára és más települések romjaiban meghúzódó „liberi haidones” részt vettek-e törökellenes vállalkozásokban, például Sarkad vára föl-szabadításában (1599. szeptember 17–18.), vagy – más társaikhoz hasonlóan – ők is saját népük sanyargatói lettek.

Az első róluk szóló hír 1604 októberéből maradt reánk. Bocskai István ekkor győződött meg arról, hogy a magyarság – a törökökkel vívott harcában – a Habsburg uralkodókra nem számíthat. Elpártolásának megtorlását Bécs Belgioso főkapitány zsoldos hadseregére bízta. Első lépésként a Bocskai birtokhoz tartozó Szentjóbbot fogadta el és már Kereki várának ostromára készülődött, amikor „Örvendy Pál kapitánynak sikerült megnyernie a Kölesér romjai között tanyázó hajdúkat. Ők, háromszázan, Egri István vezetésével a várba siettek, s oly vitézül védték, hogy a németek csúfos vereséget szenvedve elmenekültek.”¹⁰ „Így kezdődött el az első szabadságharc, örök dicsősége a szalontaiaknak, mert az ő ősei vonták ki először kardjukat az Istenért és a szabadságért” – írja Móczár József helytörténész.¹¹

A köleséri háromszázak Bocskai mellé állásának további előnyös hatása is volt. Példájukat az adorjáni táborban és más, a császárhoz hű várakban szolgáló hajdúk is követték. Összefogásuknak tulajdonítható, hogy 1604. október 15-én az Álmosd és Diószeg közötti mezőn Petz ezredes 3500 emberből álló seregét teljesen megsemmisítették, sőt magát Belgiosot is üldözőbe vették. Ezzel a győzelemmel kezdődik a magyarságnak a két elnyomó hatalom ellen vívott szabadságharca, amelyben Bocskai leghűségesebb harcosainak a hajdúk bizonyultak. A bihari tájak főura – fejedelemmé választása után – megbecsülése jeleként az ország nemeseinek sorába emelte őket, és hat hajdúvárosba, valamint Bihar megyébe telepítette őket. Utóbbiak közé tartoztak az úgynevezett köleséri hajdúk is, akiknek további hadi tetteiről másfél éven át Kleio, a történelem műzsája mit sem jegyzett föl.

A hajdúk Kölesér helyett Szalontát választják

Bocskai István fejedelem a Debrecen környéki hajdúvárosoknak biztosított jogokkal és kötelezettségekkel ruházta fel a Jothe Gergely kapitány vezérlete alatt hadakozó hajdúkat is. Az 1606. március 14-én, Kassán kelt oklevél tanúsítása szerint „egész Kölesér mezővárosunkat (...) a háromszáz katonának adtuk, adományoztuk örök jogn”.¹²

Ezt olvasva önkéntelenül vetődik fel előttünk a kérdés: a fejedelem választása miért esett éppen Kölesérré? Elsősorban hadászati, honvédelmi megfontolásból. Mint bihari nagybirtokos és 1592–1598 között Várad kapitánya, jól ismerte a földfelszíni adottságokat, Erdély itten húzódó nyugati limesének fontosságát és fenntarthatóságát. A két ellenséggel szembeni védelem fontos tényezője volt a Székelyhíd, Várad, Kölesér, Sarkad, Jenő, Lippa várláncolat, amelynek egyik fontos láncszeme, Kölesér 1598 után használhatatlanná lett, miközben Gyulán már a török volt az úr. Erdély kapujának és erős végvárának, Váradnak Kölesér előretolt bástyája volt, a délről északra vivő hadiút mentén. Nem hanyagolható ama tény sem, hogy a tordai edictum értelmében a dél-bihari földek is a váradai katolikus püspökség tulajdonából a váradai várba jutottak; ezáltal Kölesér újratelepítését az előbbi hatóság nem sérelmezte. Bocskai eme döntésében a megbecsülés erkölcsi parancsa bizonyára szerepet játszott. Emlékeztett ama háromszázak érdemeire, elszántságára, amelyről kereki várkastélyának védelme, majd az álmosdi csata során személyesen meggyőződhetett. Noha e csapat katonai állománya másfél év alatt némileg cserélődött, a Köleséren teljesítendő ügyelet többségük számára az Erdőhátságra való hazatérést jelentette, s így a reájuk testált hadi szolgálattal közvetlenül a maguk otthonát, családját védték.

Kapitányuk, Jothe Gergely vezetésével a kijelölt őrhelyen termettek, ahol egyhamar meggyőződtek, hogy a romok még romosabb állapotban vannak, és a kóborló, pusztító törökök

⁹ Szabó István: A hajdúság kialakulása. Debrecen. 1956. 8. old.

¹⁰ Móczár József (szerk.): Nagyszalonta 1606–1906. Nsz. 1906. 27. old.

¹¹ I. h.

¹² Szendrey István: Hajdú-szabadságlevelek. Debrecen. 1971. 53. old.

látogatásai gyakoribbakká váltak. Birtokba iktatásuk jogi processzusát sem végezheték el a helyszínén, hanem a Váradhoz közeli Körösszegen hajtották végre.¹³ Biztonságosabb helyet kellett keresniük. Két hónap alatt bejárták a Kölesér, Gyepesér, Fekete-Körös közének elpusztított falvait, középnemesi birtokait. Végül az erdők, mocsarak mögé rejtőzött, a fontosabb utaktól távol eső Szalontát vélték a legalkalmasabbnak. További előnye, hogy a Toldiak udvarházukat egykor védművel vették körül, amit a hajdúk folyamatosan magasítottak, erősítettek. (A néphagyomány szerint a „kastély” és három jobbágyház is épen maradt.) Hátránya viszont, hogy családi tulajdon, de ezt is megoldották. Toldi Györgytől előbb zálogba veszik, majd 1625-ben 1000 tallérért örökáron megvásárolják. Bocskai jóváhagyásával még 1606 májusának folyamán átköltöznek és június 3-án birtokba is iktatják őket.¹⁴

A Toldiak ekkor válnak meg véglegesen két századnál is hosszabb időn át birtokolt tulajdonuktól. Azonban előzőleg kikötötték, hogy jobbágyaik helyt maradhassanak, s a hajdúkkal egyenlő kiváltságokban részesüljenek. A fegyverek oltalmában bízva a mocsarak szigeteire húzódnak is előmerészkedtek, beköltöztek és magántulajdonukkal gyarapították új lakóhelyük erejét.

Ezt követően Szalontát az erdélyi fejedelmek számtalan előjoggal, állattartásra alkalmas pusztával gazdagították. Ezeknek köszönhetően a XVII. század derekán hivatalosságok és a közemberek a legjelentősebb Körösköz-bihari hajdútelepülésként tartották számon.¹⁵

Dánielisz Endre

Deák Ferenc hagyatéka¹

A magyar királyi miniszterelnök Budapesten 1876. január 29-én 9.30 órakor táviratot adott fel Őfelsége kabinetirodájába, mely 10.25 órakor érkezett meg Bécsbe és a következő üzenetet tartalmazta: *Franz Deák ist gestern Abends 2 11 Uhr gestorben. 29/1 1876 – Tisza.*²

A hivatalos közleménynek a halálhíren túlmenően két jellegzetessége van: a magyar királyi miniszterelnök Tisza Kálmán jelenti Ferenc József őfelségének, és a magyar miniszterelnök németül küldi értesítését a magyar királynak.

Ebből a két utalásból máris megviláglanak azok a keretek, amik között az események, történetesen a jelentett személy halála bekövetkezett. Nevezett személy pedig a kereteknek cselekvő megteremtője volt. Nem lehet célunk most az általános politikai fejlődés, a mindenkori helyzet ismertetése, adott esetben ugyanis fontosabbnak tűnik a személyiség betájolása, szerepének viszonylagossága korában. Szinte felesleges megjegyezni, de még a legnagyobb hatalmú és hatású ember súlya-tekintélye sem lehet kizárólagos, éppen ezért jelentőségének behatárolását, korlátozottságát kell szem előtt tartanunk ahhoz, hogy egyáltalán helyesen mérjük fel a közéleti ember tevékenységét. Csakis szerencsés embernek mondható az, aki saját korán túlmenően is hat, él a közösségi emlékezetben. Emennek persze megvan az a veszélye, hogy legendák, utólagos magyarázatok révén már nem az eleven, cselekvő személy, hanem bizonyos értelemben bálvány ködlik fel előttünk.

Egyedül értelmes vállalkozásnak az tűnik, ha lehántjuk a porlepte utólagos rétegeket, és mintegy szellemidézésként a kortárs források bevonásával kíséreljük meg életre hívni a két-száz évvel ezelőtt, 1803. október 17-én a Zala megyei Söjtörön született Deák Ferencet.

¹³ Szendrey István: A bihari hajdútelepek társadalma a XVIII. század végén. In: Kossuth Lajos Tudományegyetem. Acta 1957. Debrecen. 47. old.

¹⁴ Szendrey István: A bihari hajdúk pere a hajdúszabadságért. Debrecen. 1958. 5. old.; i.m. 38. old.

¹⁵ Dankó Imre: A Körösköz-bihari hajdúság. Gyula. 1959. 51. old.

¹ A Litea könyvesboltban 2003. végén, Liska Dénes: Deák Ferenc az anekdóták tükrében című könyvének bemutatóján (Szerk.)

² Deák Ferenc tegnap este 2 11 órakor meghalt – Tisza.